

УКРАЇНА НА СТОРІНКАХ “СЛОВ’ЯНСЬКОГО СВІТУ”, ПЕРШОГО ФРАНЦУЗЬКОГО СЛОВ’ЯНОЗНАВЧОГО ЖУРНАЛУ

Часопис “Слов’янський світ” визначив своєю метою “вивчення Східної Європи, слов’янських націй зокрема, які становлять основну частину її населення, це реалізація задуму “кількох осіб, які переймалися підтримкою і поширенням французького впливу”¹. Два головні співредактори – історик, спеціаліст зі слов’янських країн Ернест Дені і журналіст Робер де Ке вважали цей проект “національною справою” у момент, коли Франція збиралась із силами для перемоги над Німеччиною; запрошуючи до праці спеціалістів різних країн, вони підкреслювали обов’язковість верховенства французької точки зору.

На думку французької дослідниці А. Бернар, зважати на слов’янські народи якраз у цей момент було мужнім вчинком, бо він ішов урозріз із поширеними ідеями. Адже сподівання, покладені на французо-російський союз 1890-х років не виправдались, їхнього могутнього союзника в боротьбі проти Німеччини не можна було впізнати: спершу революція, згодом бажання вийти з війни. І це якраз у момент, коли Франція найбільше потребували його підтримки. То чого можна сподіватись від менших і не таких відомих націй, які самі шукали опертя у Франції? Власне, кілька ентузіастів, ініціатори створення журналу, хотіли докласти зусиль до об’єднання цих націй, їх визволення від австрійського ярма, ще краще їх пізнати й познайомити з ними освічену публіку.

Журнал являв собою сукупність праць різного рівня, які публікувались упродовж більш, ніж чверті століття (1917–1938 рр., з розривом у 1918–1924 рр.), найцікавіших тогочасних французьких спеціалістів, і потребував ентузіазму й значної праці.

У перший період існування журналу простежується намагання вчених інтелектуальною працею сприяти перемозі Франції та її впливу після війни. Хоча у “Програмі” “у деяких фразах слов’яни виглядають радше інструментом на службі Франції, ніж суб’єктом, який прагне до свободи”, – відзначає А. Бернар². Втім, у цьому вона вбачає милий патерналізм: глянувши на точний історичний контекст, розумієш, що на той час про антиколоніалізм і

¹ A. Bernard, *Le Monde slave, première revue française consacrée aux pays slaves*, La Revue d’études slaves, LXXIV, 2–3 (Paris 2002–2003) 397–409.

² *Ibid.*, p. 398.

антирасизм не було навіть мови. “Слов’яни, наші двоюрідні брати, не так уже й відрізняються від нас” (с. 8); французи і слов’яни – “доповнювальні нації” – запевняли організатори, висловлюючи небажання домінувати над слов’янськими народами, однак, мимохіть відзначали, що “в деяких моментах ми випереджаємо наших друзів”.

У “Програмі” журналу Л. Ейзенман говорить про слов’янську солідарність, властиву слов’янам як расі, яка поділяється на п’ять націй (російську, польську, чехословацьку, югославську і болгарську) (с. 22). Франції, яка потребує сильного єдиного союзника, дуже імпонує ідея слов’янської єдності, однак, їй протистоїть непримиренне суперництво, “що виснажує їхні сили і залишає беззахисними перед іноземними загарбаннями”, вважає Е. Дені (с. 756) у рецензії на вагому тогочасну працю Л. Леже “Панславизм та французький інтерес” (с. 753–764) у першому томі. Таке ж унітарне бачення стосується і слов’янських мов, знання яких трапляється нечасто.

Журнал ділився на три частини. У першій – базові статті з історії, політекономії, географії, літературознавства. Друга група матеріалів присвячена актуальним питанням, публікації офіційних важливих документів. Третю частину відведено бібліографії та хронікам, аби продемонструвати інтенсивність інтелектуального життя у слов’янських країнах.

Часопис проіснував рік, вийшло всього два числа. Підсумовуючи Е. Дені з гіркотою писав про складність його випуску за нових обставин, серед “дикунів”, які заявляють: “Дайте нам спокій з тими слов’янами!”, головною причиною припинення видання були фінансові труднощі³.

Про важливість українського питання після російської революції свідчить публікація в першому номері статті А. Мейє “Малоросійська та великоросійська”⁴. Хоча в 1905 р. секція російської мови й літератури Петроградської АН і визнала українську окремою мовою, за кордоном про неї знають мало, – пише автор, – і, власне, не підозрюють про таку чисельність малоросійського населення: чотири мільйони в Австрії і понад 25 млн. у Росії, де вони не мали можливості заявити про себе на цілий світ (с. 398), хоча тепер завдяки Л. Леже книжка Л. Нідерле з описом меж поширення української мови стала доступною і французам. Учений вдається до аналізу шляхів розвитку обох мов, особливостей фонетики та наголосу: відзначає вплив різних цивілізацій, малоросійська тяжіла до Заходу, великоросійська, навпаки, все середньовіччя жила на власних ресурсах і на тому, що східні слов’яни отримали від Візантії. Але

³ E. Denis, *Notre première année*, t. II, n.12 (1918) 824.

⁴ A. Meillet, *Le petit-russe et le grand-russe*, *Monde slave*, I, t. I (1917) 397–411.

зміни не зруйнували загальної структури обох мов. Вони відрізняються менше, ніж нормандський діалект від лотарінгського чи пікардійського, верхньонімецький від нижньонімецького, тосканський від венеціанського.

Значення мови, на думку А. Мейє, визначається її здатністю забезпечити комунікацію якомога більшого числа людей на якнайширшій території, тож “примноження мов у цивілізації веде до марнування як інтелектуальної, так і матеріальної праці”. Звісно, спільна мова має бути не дуже віддаленою від рідної, щоб не викликати почуття меншовартості, яке може виникнути через велику відмінність обох – спільної і рідної – мов. Так, нав’язування угорської словакам, хорватам та румунам було б актом тиранії, тоді як у малоросів прийняття великоросійської почуття меншовартості не викликало б.

“Розпорошення зусиль – це самогубство для слов’ян”, заявляє А. Мейє, як зазвичай, підтверджуючи свою ворожість до “малих мов”, зазначає А. Бернар⁵. Вважаючи українську літературу посередньою порівняно з російською, вчений підкреслює, що приєднавшись до Росії, малороси збільшили б блиск Росії, її значення в світі та ще більше бажання іноземців її вивчати, відокремлення – сприятиме їх ізоляції. Однак, вони мають зробити це добровільно, добре поміркувавши, адже вони необхідна частина Росії, всіх слов’ян і цивілізованого світу.

Наскільки “серйозним, складним та вирішальним” було українське питання у розв’язанні міжнародного конфлікту свідчить наступна публікація в цьому ж номері журналу “Українське питання і принцип національностей”⁶ П’єра Шасля, радника-референта Лічильної палати, учня Леруа-Больє. Автор передусім з’ясовує, що лежить в основі цього принципу. Він притримується французької, психологічної теорії, яка на відміну від німецької, “свого роду зоологічної, яка об’єднує людей за зовнішніми ознаками, де основним критерієм виступає мова”, “до однієї нації відносить людей, які, відчуваючи свою політичну солідарність, хочуть становити її частину” (с. 412). На думку автора, варто вживати не абстрактне поняття “національність”, а “нація”. Неупереджений спостерігач мусить визнати, що існує не *одне*, а *кілька* українських питань. Ті 35 млн., які розмовляють малоруською, можливо, і становлять “національність”, але точно не “націю”. Отже було б помилкою об’єднувати в одну автономну область усіх, хто розмовляє малоруською (с. 414).

⁵ A. Bernard, *Op. cit.*, p. 409.

⁶ P. Chasles, *La Question ukrainienne et le principe des nationalités*, Le Monde slave, I, t. I, n. 3–4, (1917) 412–436.

Він виділяє вісім регіонів, де більшість населення розмовляють малоруською мовою – Угорська Русь; Північно-Західна Буковина; Східна Галичина, Червона Русь⁷; Південно-Західний край, тобто Волинь, Поділля, Київщина; Холм і Підляшшя; Східна Україна у складі Чернігівщини та Полтавщини; Катеринославщина; Харків – і подає коротку характеристику кожного: кількість населення, період перебування у складі тієї чи тієї країни, вірування, рівень спольщення чи русифікації, наявність національного руху тощо (с. 416–425).

Автор коротко зупиняється на розвитку національного руху в Україні та основних етапах переслідування української мови, починаючи від Петра І. Послаблення у 1905 році через два роки придушується великоросійським націоналізмом, для якого “малоруська мова виявляється “сестрою-ворогом”, більш ненависною за польську чи литовську” (с. 426).

У третьому розділі розповідається про політичну ситуацію в Україні, яка привела до прийняття Першого та Другого універсалів, відповідно й про позицію Тимчасового уряду.

Нині “автономія України, хай би якою була її протяжність, являє собою неминучий факт, хоча в українофільських теоріях чимало штучного, сам український рух зовсім не штучний (с. 432). Але через різноманітність регіонів об’єднання всіх цих територій безперспективне. Якщо об’єднати Київ, Полтаву, Харків, Катеринослав, Тавриду й Одесу, скоро доведеться надати широку автономію 3–4 провінціям у цьому автономному конгломераті (с. 434). Практичніше утворити обмежені автономні регіони. Українці вимагають 12 областей? уряд готовий дати 5: Волинь, Поділля, Київщину, Полтаву, Чернігів; хіба ще Холм, щоб не віддавати Польщі. Раді й так буде багато роботи, особливо на Київщині, де багато великоросів і вже тепер проявляються опозиційні виступи. Автор проти того, щоб в ім’я лінгвістичної спорідненості порушувати право на самовизначення. Краще, щоб через кілька років питання приєднання інших регіонів вирішили земства.

Стаття відзначається відносною неупередженістю П. Шасля порівняно з французькими газетами. Він не був українофілом, але “здійснив справжній подвиг”: у серпні 1917 року міг “думати про українську проблему, абстрагувавшись від всюдисущого контексту війни”⁸. І хоча він заперечує

⁷ Жорж Люсіані вказує на помилку вченого у перекладі Червоної Русі, бо замість *Rus* той вживає *Russie*. Те саме зауваження зробимо щодо “Зеленої Русі” – Буковини. Див.: G. Luciani, *Polonais et Ruthènes (Ukrainiens) de Galicie au Congrès slave de Prague (1848)*, *Revue des études slaves*, vol. 49, n. 1 (1979), p. 251.

⁸ S. de Gasquet, *La France et les mouvements nationaux ukrainiens*, *Recherches sur la France et le problème des nationalités pendant la première guerre mondiale (Pologne – Lithuanie – Ukraine)*, Sous la direction de Georges-Henri Soutou, Paris 1995, p. 119–120.

тези українців, які, заявляючи про право України на самовизначення, посилаються на твердження про історичне існування української нації, але це не заважає йому бути об'єктивним у змалюванні ситуації в Україні в березні-липня 1917 р.: чітко розрізняє позиції Центральної Ради та СВУ (с. 431). “Якби французькі дипломати, перейняті збереженням цілісності Росії, мали таке саме розуміння ситуації, вони раніше підтримали київський режим” (с. 120)

У цей період на сторінках “Слов'янського світу” знаходять місце інші матеріали, пов'язані з Україною: це, передусім, статті І. Єфремова⁹ про козаків, а також “Лист Костомарова” про українське питання¹⁰.

Цікавим для вчених і широкого загалу буде “Методичний реперторій праць французькою мовою про Україну” Ф. Савченка¹¹. Він, як зазначає автор, не вичерпний, бо в існуючих загальних бібліографіях спеціальних відділів для України немає, та й повної бібліографії по Росії також бракує. Автор працював переважно в Національній бібліотеці Франції, спеціальних пошуків у часописах не вів і подав статті, які були під рукою, принаймні найважливіші. Бібліографія має такі розділи: I. Карти. 1. Україна. 2. Чорне море і Дніпро. II. Географія і подорожі. III. Етнографія. Етнологія. Статистика. IV. Сільське господарство і промисловість. V. Археологія. VI. Витоки історії України. VII. Історія Росії. VIII. Історія Польщі. IX. Україна і козаки. X. Література. XI. Українське питання. ДОДАТОК. Кілька російських книг про Україну. I. Українське питання. II. Історія. III. Етнографія. IV. Мова.

Журнал вміщує і художні твори. “Шевченкове посланіє” – під такою назвою Яків Екземплярський вміщує переклад поеми Тараса Шевченка “І мертвим, і живим, і ненародженим землякам моїм...”¹², супроводжуючи його короткою передмовою, в якій називає поета “національним пророком”. Надто сміливі для своєї епохи думки поета суперечили романтичному духові, якій домінував у тогочасній літературі, доти ніхто не зважувався викривати кріпосництво (с. 737).

Видання журналу “Слов'янський світ” відновлюється через шість років, у 1924 р. у новому вигляді і з новою редакцією. Замість незабутнього Е. Дені (1849–1921) ним керує Л. Ейзенман. Окрім першої “Програми”, редколегія вміщує і власну програму, в якій відзначає значно

⁹ J. Efreimov, *Les Cosaques*, t. II, n. 10 (1918) 429–452; *Le pays des Cosaques*, t. II, n. 11 (1918) 625–657.

¹⁰ Th. Savcenko, t. II, n. 10 (1918) 550–560.

¹¹ *Répertoire méthodique d'ouvrages en langue française relatives à l'Ukraine par T.T. Savtchenko*, *Le Monde slave* (avril 1918) 599–622.

¹² *Le Monde slave* (avril 1918) 737–742.

сприятливішу ситуацію для розвитку слов’янознавства (створення Інституту слов’янських студій, його журналу *La Revue des etudes slaves*, спеціальних кафедр). Після виникнення нових держав Франція стала “точкою інтелектуального опертя”¹³ для слов’янознавства. Багато матеріалів присвячується Новій Європі, зокрема Росії, немає жодного номеру, де б про неї не йшлося. Серед нових тем можна назвати питання Церков, меншин (нове поняття для Франції), євреї, кордони, військові питання.

Україна, звісно, присутня в різних статтях про радянську Росію, але “саме талант і знання Ілька Борщака прокладають їй шлях до французької публіки. Його дослідження ... позбавлені будь-якого кричущого націоналізму і відображають досить серйозне уявлення про цей народ”, – підкреслює А. Бернар¹⁴. І називає його великі праці “Український національний рух у ХІХ ст.”, “Україна на Міровій конференції” та “Україна в літературі Західної Європи”, яку помилково вважає “статтею про українську літературу”.

Дослідження “Український національний рух у ХІХ ст.”¹⁵ починається з втрати автономії України за Катерини ІІ. Автор зазначає, що з політичних міркувань Україну завжди вважали вигадкою: турецькою, французькою, шведською, німецькою, а якщо вірити Катерині ІІ – німецькою, польською, австрійською; завжди знаходяться потуги, які прагнуть використати національні рухи. Але національний рух не може бути створений штучно. Упродовж усього ХІХ ст. керівники й теоретики українського руху були за федерацію слов’ян і не проголошували розриву з відновленою Росією.

Коли українська знать віддала перевагу своїм класовим інтересам, покинувши народ, на чолі визвольного руху стала дрібна буржуазія та інтелігенція. Їх віра в демократичне оновлення Росії не виправдалась, російська демократична інтелігенція, за винятком Чернишевського і Герцена, не засуджувала нелюдську політику царату щодо України. Тож Революційна українська партія, створена 1900 року, виступила за повну незалежність.

Майже всі керівники українського національного руху були відомі й шановані в Європі загалом, на Заході зокрема: Шевченко, Костомаров, Драгоманов. Це не випадково. Якщо в поточній політиці та в поведінці держав мораль відіграє лише другорядну роль, у національному русі все зовсім не так. Національний рух – це передусім самопожертва, духовне завоювання, а ідеї значною мірою є тим, чим їх роблять люди, які їх пропагують, і варті того, чого варті самі ці люди.

¹³ *Monde slave*, II, T. I, n. 1 (nov.) (1924) 11.

¹⁴ Antonia Bernard, *Op. cit.*, p. 409.

¹⁵ *Le mouvement national ukrainien au 19-e siècle*, *Le Monde slave*, (1930), octobre, p. 46–70; novembre, p. 278–294, décembre, 360–384.

Інша велика публікація Ілька Борщака розповідає про участь України у Міровій конференції¹⁶ (Париж, 1919–1923), на яку українська делегація поїхала з метою домогтися визнання нової української держави.

Автор змальовує ситуацію в країні наприкінці Світової війни та ставлення до українського питання у Франції, дебати в Сенаті та відгуки в пресі; частково розкриває матеріали паризького Дослідного комітету, який вивчав становище в Україні ще до підписання перемир'я, зокрема довідку Л. Откера про Східну Галичину та Е. Омана “Українська проблема”. І. Борщак використовує якнайширшу джерельну базу, тому маємо оцінку й численні цитати західних експертів та преси. “Напевно, з тих чи інших політичних причин жодна делегація союзних держав не прийняла всіх думок своїх експертів. Однак, їхні погляди значною мірою заслуговують на те, щоб бути записаними в історію відносин України з Заходом” (с. 20), вважає дослідник.

Цілий розділ займає висвітлення ситуації в Польщі, роботи Комісії щодо польських кордонів при Міровій конференції, розгляд польсько-українського конфлікту Вищою радою (березень–квітень 1919 р.). Докладно розглянуто ситуацію з французькою інтервенцією в Одесу.

Окремий розділ відведено польському наступу на українців, розгляд статусу Галичини в Лізі Націй та на Генуезькій конференції, рішенню конференції послів та розгляду проблеми Буковина і Підкарпатська Русь на Міровій конференції. Паралельно з подіями у Парижі І. Борщак висвітлює перебіг подій в Україні: Генерал Денікін і Україна. Конфлікт після взяття Києва між армією добровольців і українцями. Розгром української армії. Вступ поляків у Кам'янець-Подільський.

“Втеча Петлюри у Варшаву започаткувала нову сторінку у нещасній історії України”, – вважає І. Борщак і докладно висвітлює цю проблему: Польсько-українські переговори у Варшаві. Позиція французького уряду. Польсько-український договір від 21 квітня 1920 р. і військова конвенція від 24 квітня 1920 р. Наступ польської армії і взяття Києва.

Слід підкреслити, що дослідження написано на багатій документальній базі, цитуються доповіді, публікації в пресі, листи, звернення, декларації й меморандуми.

Так само об'ємною є розвідка “Україна в літературі Західної Європи”¹⁷, яка вийшла окремою книгою в 1935 р. Про її зміст говорить підзаголовок

¹⁶ *L'Ukraine à la conférence de la Paix (1919–1923)*, Le Monde slave, 1937, mars, p. 451–472; juin, p. 397–419; novembre, p. 216–243; décembre, p. 381–412; 1938, janvier, p. 102–120.

¹⁷ *L'Ukraine dans la littérature de l'Europe Occidentale*, Le Monde slave, (1933), juillet, p. 120–142; août, p. 300–315; septembre, p. 463–473; octobre, p. 141–159; novembre, p. 463–

“Критична бібліографія публікацій західними мовами про Україну й українців від XV століття до наших днів”. Київське видання (2000) щонайменше втричі об’ємніше за паризьке тому, що цю працю І. Борщак писав усе своє життя, доповнивши свій примірник сотнею аркушів з працями, додатково виявленими та опублікованими уже після її виходу. Принагідно скажемо, що до нього додано Коментовану бібліографію праць Ілька Борщака за 1920–1955 рр.

І. Борщаку належить честь написати першу розвідку про “Український Берестя-Литовський мир”¹⁸ французькою мовою. Франція болісно сприйняла підписання миру Україною і назвала її зрадницею, хоча ніколи до пуття не знала, що насправді там діялося. І. Борщак недаремно назвав договір “українським”, адже фактично їх було два: один підписали українці, другий – росіяни. Дослідження написано на багатій документальній базі як західних, так і українських джерел, про ситуацію в Україні і фронті, про обставини, які змусили Центральну Раду послати делегацію в Берестя, перебіг перемовин і підписання миру, його сприйняття на Заході.

Питання Східної Галичини, приєднаної до Польщі після Першої світової війни, весь час залишалось болісним для українців по обидва боки кордону. Аби краще висвітлити це питання, автор статті “У Східній Галичині”¹⁹, який називає себе “Поляком”, робить короткий екскурс в історію польсько-українських відносин. За концепцією Ягеллонів, Польща була державою народів – поляків, литовців, українців (русинів), вільно об’єднаних у федерацію, що й було підтверджено Люблінською унією 1569 р. Але активна колонізація породила війни. Автор віддає належне Хмельницькому, гарному організаторові: козаків, яких раніше можна було вважати бандами чи племенами, він зумів зробити народом (с. 367).

Нічого не вийшло і з Гадяцькою угодою. На думку автора, поляки даремно вважають Україну однією з головних причин нещастя Польщі, даремно вважають Б. Хмельницького зрадником. Вони самі винні, надто покладались на шаблю, яка в козаків виявилась міцнішою.

Піلسудський, який хотів поєднати Україну з Польщею, включивши землі лише до Дніпра, “не знав глибоких тенденцій українського національного руху, який упродовж усього 19 ст. прагнув однаково і, мабуть, більше

473; décembre, p. 421–443; 1934, mars, p. 467–478; avril, p. 136–147; octobre, p. 129–151; novembre, p. 305–320; (1935), février, p. 294–313. Укр. переклад: І. Борщак, *Україна в літературі Західної Європи*, К. 2000. с. 364.

¹⁸ *La Paix ukrainienne de Brest-Litovsk*, Le Monde slave, (1929), avril, p. 33–35; juillet, p. 63–65; août, p. 199–225.

¹⁹ *En Galicie Orientale*, Le Monde slave, (1930), septembre, p. 365–384.

до єдності, ніж до незалежності”, – підкреслює автор (с. 369). Неправильна політика щодо Східної Галичини зробила її провінцією ірредента, на шкоду не тільки для Польщі, а й для всієї Європи (с. 370).

За Ризьким договором Польща отримала 5–6 млн. українців, всі, Європа чекала автономії для Галичини. Але поляки припустилися величезної помилки. “Хотіти полонізувати людей, які впродовж п’яти століть, коли вони були неосвіченими руськими селянами, опирались польській державі, одній із найсильніших у Європі!”, і хотіти зробити це тепер з масою чотирьох мільйонів, які вже півстоліття як прокинулись до національної свідомості і організувались. Та ще й тоді, коли існує загроза з боку советів і Німеччини!” (с. 371).

Яка ж ситуація тепер, після 11 років боротьби? Про розвиток Східної Галичини, яка жодної автономії не отримала (ліквідовано навіть свободи округів, які існували при Австрії), польська адміністрація не дбає. Львівське, Станіславівське й Тернопільське воєводства густонаселені і зубожілі. Там з’явилися польські поселенці, з якими галичани колись воювали, тобто наявне соціальне й національне гноблення (с. 372). Українські чиновники звільнені, українська інтелігенція бідує. Понад 2 тис. добре організованих українських кооперативів нарікають на неможливість отримати кредит від польського держбанку (с. 373).

Найгірше становище в освіті. Із 2612 початкових українських шкіл в Австрії залишилось 600. “Просвіти”, які існували з 1860 р. і мали 4000 залив здебільшого розпущені. Приватні навчальні заклади переслідуються. Двомовні, буцімто, школи, суди й установи польськомовні. Після ліквідації семи українських кафедр у Львівському університеті молодь їде за кордон.

Але польське суспільство починає потроху розуміти помилковість у вирішенні українського питання, одного з найважливіших, якщо не найважливішого, які постали перед країною. Колишній противник української нації Дмовський переглянув свої погляди в низці статей.

Перш, ніж приступити до аналізу нинішніх труднощів, автор розглядає роль різних політичних угруповань Східної Галичини. Крайню ліву позицію займає компартія, вона малочисельна, не має впливу, хоча польська влада хоче покласти відповідальність на комуністів. Селянсько-робітнича, колись советофільська партія, нині розпалась, ліві перейшли до комуністів, праві до націоналістів.

Соціал-демократи – партія робітнича, не дуже чисельна, але виховала плеяду чудових політиків. Соціал-радикали – національна й антиклерикальна партія колишніх лібералів, таких, як Драгоманов та Франко.

Найчисельніша УНДО, дала найбільше діячів на поч. ХХ ст., в її основному складі інтелігенція та селяни, вона має свої банки, кооперативи, газети, серед них “Діло”, її підтримує Шептицький.

У вересні українські діячі звернулись у Лігу націй з вимогою негайно виконати рішення Конференції Послів про східні кордони Польщі 15 березня 1923 р. і надати Східній Галичині автономію. Але екстремісти взяли за бомбу і револьвер. Ситуація терору, така, як у Польщі перед повстанням 1863 р.

Честь Польщі захистив “Robotnik” – орган польської соціал-демократичної партії, вважаючи, що розпалювання націоналізму та право багата не є аргументами, і вимагав для українців права на вільний інтелектуальний та економічний розвиток (с. 379).

Аналогічні думки висловив орган соціалістичної партії “Dziennik ludowy”. Пілсудський до них не прислухався. Навіть у роки українсько-польської війни 1918–1919 рр. Галичина не знала такого терору: 5 тис. в тюрмах, це здебільшого молоді і зовсім юні українці.

Нинішню ситуацію автор порівнює зі становищем Польщі в часи царизму: каральні експедиції, нищення кооперативів, руйнування, контрибуції, арешти, побої, гвалтування. Польща живе в кошмарі, світ теж збитий з пантелику. Скрізь, окрім Франції, в Англії, Німеччині, США, Швейцарії опублікували великі статті про ситуацію у Східній Галичині (с. 381) з дуже суворими висновками. Як полякам читати слова друга Польщі у роки війни Едмона Пріва у женевській газеті, який обурюється ставленням до українців, він розчарований людською природою і тим, що “народи, які самі страждали від гніту, тим не менше, готові гнобити своєю чергою замість того, щоб створити зону симпатії й дружби, яка необхідна для безпеки їхньої незалежності більше, ніж найкращі армії світу”?

Проблема Галичини міжнародна. Франція, Англія, Італія, Японія, які гарантували обіцянку автономії для Східної Галичини, можуть у будь-який момент вимагати її виконання, що тоді буде з престижем Польщі, застерігає автор. Втім, на Польщу чигають ще інші небезпеки. Применшення активності терористів годі сподіватися, існує загроза повної анархії. Поруч радянська Україна, де нарастають протести, та СРСР, який за Ризьким договором має право наглядати за життям меншин на територіях, що відійшли до Польщі (с. 382). Це може обернутись непоправним. Завтра Гітлер може стати господарем Німеччини, яка вимагає відновлення коридору, а в цей час Польща б’ється в конвульсіях, що є прелюдією громадянської війни.

Ліквідація осередків УВО, на думку автора, цієї проблеми не розв'яже. Він пропонує два рішення: колонізація (відкрита або прихована), “ми проти [автор, не забуваймо, Поляк! – З.Б.], бо це вилетіть у переслідування українців, як було з онімеченням поляків у Німеччина та їх русифікацією у Росії” (с. 383). Інший варіант: автономія, яка вирве край із анархії. Автор закликає прислухатись до цих слів якнайшвидше, доки не пізно (с. 383).

Статтю підписав “Поляк”, вона дуже стримана й розсудлива, автор постійно проводить паралелі між нинішнім становищем Східної Галичини і самої Польщі в різні періоди її існування. Але ця стаття включена в “Коментовану бібліографію праць про Україну та Східну Європу. 1920–1955 рр.”²⁰, авторство яких належить І. Борщаківі. Підтвердженням цього може бути характерна для нього ремарка. Говорячи про небажання “розкривати криваву книгу 1918–1919 рр., коли українська армія бомбардувала Львів, а польська під командуванням Галлера розстрілювала українських в'язнів”, автор додає: “Засудив їх тільки поет Серошевський, ювілей якого святкували тоді в Сорбонні” (с. 370). Якраз для І. Борщака характерно долучати все, що бодай якось стосується предмета розмови, хоча воно, здавалося б, відбувається зовсім у іншому місці.

Окрім того, попри стриманість, автор двічі виходить “за рамки”, збивається з *bonton*'у: і обидва рази, коли йдеться про Петлюру, якому він ніяк не міг вибачити віддані Польщі українські землі. Так, Пілсудський, піддавшись “авантюристу Петлюрі, зважився на похід на Київ. Нова Польща ледве не загинула під ударами Червоної армії” (с. 370); “Через свої амбіції Пілсудський скомпрометував себе під впливом авантюристів – петлюрівців, які нічого собою не являють. Головна їхня місія – показати українофільство польського диктатора. Маневр шитий білими нитками” (с. 374).

Східній Галичині присвячена ще одна стаття І. Борщака “Польща, Балтика й Україна”²¹, підписана “Х.Х.Х.”.

У даному разі редакція вважала за потрібне вказати, що поділяє не всі погляди автора, і готова надати свої сторінки всім охочим узяти участь у дискусії, підкресливши водночас, що ця стаття не антипольська, а українофільська. Власне, ця ремарка говорить на користь авторства І. Борщака так само, що й пасаж про Петлюру (див. нижче).

Дипломатія всіх часів має кілька улюблених формулювань – “основа основ міжнародної політики” та “наріжний камінь” славнозвісної

²⁰ І. Борщак, *Україна в літературі...*, с. 302.

²¹ *Pologne, Baltique et Ukraine, Le Monde slave*, (1931), mars, p. 321–336. Див. також: І. Борщак, *Україна в літературі...*, с. 304.

“європейської рівноваги”. Час від часу таким каменем ставала якась інша країна. Центром рівноваги на даному етапі є Польща, чи надовго? Це дуже важливе й серйозне питання.

З історії Польщі автор виводить елементарно простий закон: затиснута між двома компактними масами – слов’янами на сході і німцями на Заході країна ніколи не могла ні протистояти, ні домогтися над ними триумфу, коли ті об’єднували свої зусилля; її просування в тому чи тому напрямку завжди відгукувалося відступом на протилежному фронті (с. 322).

Великі ріки Східної Європи – Одер, Вісла, Німан, Дніпро, Дністер і Волга визначають основні зони заселення великої Північної рівнини. У IX–X ст. поляки жили на Одері, литовці на Німані, предки білорусів у верхів’ї Дніпра, українці – в середній течії Дніпра. Слов’янські поселенці пішли на береги Оки, де разом із місцевими фінськими племенами дали початок великоросам.

Перша спроба Польщі вести широкомасштабну політику відноситься до початку XI ст. при Болеславі I. Століттям пізніше Польща знову спробувала відновити свої кордони. На цей раз вона рушила на Захід, захопила Силезію, приєднала всю Померанію зі Щеціном. Досягнути апогею своєї могутності на Заході вона змогла завдяки вмілій політиці і дотриманню природних кордонів на Сході. Але польська експансія на Північ поступилась германізму, як тільки амбіції втягнули її в авантюри на східних кордонах. Мазовецький князь Конрад закликав тевтонців на допомогу в боротьбі проти литовських племен, віддавши їм Кульм. Ті винищили давнє литовське плем’я пруссів і заснували Кенігсберг, зайнявши Східну Померанію до Вісли. Таким чином, Польща своїми руками створила германський бар’єр між собою і Балтикою. Власне, через те, що на Сході вона почала боротись із литовцями і тим самим порушила гармонійну систему, що панувала на природних водних шляхах – Віслі, Німані, Дніпрі і Дністрі. Чим далі Польща просувалась на Схід, тим більшою територією вона поступалась на Заході, доки необережно не розбудила небезпечного суперника – Московію і була змушена до відступу на обох фронтах.

Тим часом поляки зруйнували Галицьку державу, на той час ізолювану, бо після монгольської навали київські землі ввійшли до складу Литовського князівства. Далі вони 20 років відвойовували у Литви Волинь. На той час Литва була, либонь, найбільшим політичним утворенням Європи, це була вільна федерація литовців, білорусів і українців на чолі з Гедиміном. У 1386 р. Польщі вдалось нав’язати литовському князю Ягеллону особистий союз обох держав.

Завдяки мирові на Сході стала можливою перемога Польщі під Танненбергом, в якій їй допомогли війська Вітовта. Це була гарна нагода прогнати германізм із берегів Балтики, але Польща прагнула обмежити Литву. Торунський мир (1466 р.) дав Польщі так звану королівську Пруссію, тевтонці зберегли за собою Східну Пруссію та сюзеренітет над Пруссією Західною. На думку автора, 1466 рік має виняткове історичне значення: Польща обмежує свої західні амбіції і кидається на Схід. На Сході з'являється новий політичний чинник: наприкінці XV ст. Московія стає могутньою державою, яка лежить за межами Литовсько-української федерації і якій судилося бути *tertius gaudens*²² у боротьбі Польщі проти своїх східних сусідів.

Минуло два століття, повторилась та сама помилка: потурання Союзних держав польським зазіханням на Галичину й Волинь кинули українських націоналістів у руки червоних, колись Польща так само віддала козаків царям. Була забута – та й чи взагалі була відома? – політична аксіома, завжди присутня в цих регіонах: “Все, що забарвлено полонізмом, є підозрілим, небезпечним і з великою точністю грає на користь Росії”. У зухвалій сміливості, хтось міг би уточнити – у своєму засліпленні, Пілсудський спробував реалізувати немислиму затію: “тримаючи за горло Східну Галичину і з нею Волинь”, рушив на завоювання радянської України. “Як колись польський король Сигізмунд потягнув за собою в Москву російського авантюриста лже-Дмитрія, польський маршал віз у своїх фургонах українського кондотьєра Петлюру, якого один французький генерал охарактеризував як “людину нікчемну, для всього придатну”. І знову, як колись, для українського населення, яке не бажало бути васалом Польщі, “червона зірка була менш ненависною, ніж польський орел”.

У стані підспудної громадянської війни перебувають білоруси, оскільки в інтелектуальній царині поляки нічого їм не дозволяли і намагаються, *per fas et nefas*²³, не вибираючи засобів, їх асимілювати.

У нинішній ситуації Польща має знайти вихід сама. Не може вона тримати мільйони галичан і накликати на себе гнів величезної російської території від Дніпра до Тихого океану. Для цього потрібно забезпечити спокій на східному кордоні і зайнятися захистом західних меж, щоб зберегти вихід до моря. Домовитись з Литвою буде неважко, їх не дуже багато. Білорусам треба забезпечити інтелектуальний розвиток і вирішити аграрне питання. Залишається вирішення українського питання, а для

²² *Tertius gaudens* (лат.) – “третій, що радіє”, бо отримує вигоду від боротьби двох супротивників.

²³ *Per fas et nefas* – (лат.) всіма правдами й неправдами.

цього слід відновити колишнє Галицько-Волинське князівство. Якщо Румунія поступиться йому частиною Буковини і окремими дістріктами Бессарабії, де проживають українці, воно зможе стати заборолом і від Угорщини. Тут, звісно, треба продумати захист прав польського населення і також вирішення земельного питання, що вже давно на часі. Ця держава не боїтиметься більшовицької інвазії, не будуть же радянські українці стріляти у своїх братів, навіть імовірно, що вони не дозволять росіянам пройти через їхню територію і напасти на нову державу. І тоді Польща зможе вільно маневрувати на Заході.

Рішення, звісно, ризиковане, але у скрутні часи потрібні широкий підхід та обдумана сміливість.

Якщо Польща залишиться в Прибалтиці, їй доведеться вирішувати українське питання, не протестуючи проти створення Галицько-Волинської держави. Якщо ж вона стоятиме на своєму щодо обох амбіцій, треба приготуватись до найгіршого: до більшовизації всієї Східної Європи, передусім самої Польщі. Хто тоді виграє партію? Москва і Берлін.

Які неймовірно пророчі слова!

І. Борщак вніс свою частку в ознайомлення французів із чесько-українськими відносинами у статті “Масарик і Україна”²⁴.

Незважаючи на відсутність узагальненого аналізу про чесько-українські зв’язки, він наводить окремі віхи: вплив гуситського руху на національне життя в Україні, навчання українців у Празькому університеті, роль П. Орлика, симпатії будителів до України. Їхню справу продовжив і завершив Масарик, якого українці глибоко шанують. І цілком заслужено, він створив чотири осередки української культури: Український університет у Празі, Українська політехніка в Подєбрадах, Педагогічний університет та Художню школу в Празі.

І. Борщак високо оцінює працю О. Бочковського “Т.Г. Масарик. Національна проблема і українське питання. Спроба характеристики та інтерпретації”: “солідна, серйозна і навіть скрупульозна, у кожній фразі йдеться про якийсь факт, ідею, підкріплену нотаткою чи цитатою. Документальна база бездоганна”. І спираючись на слова Бочковського про повну невідомість з життям чехів, підкреслює, наскільки російська школа, яка так вихвалялася своїм слов’янофільством, була байдужою до чехів і слов’ян.

Бочковський вважав, що для розуміння ставлення Масарика до України необхідно розглянути його погляди на слов’ян узагалі та на Росію й Польщу зокрема. Як і всі чехи, Масарик був слов’янофілом, але не в

²⁴ *Masaryk et l’Ukraine*, *Le Monde slave*, n. 5–6 (1930) 467–480.

месіанській формі, як росіяни і поляки, слов'янський ренесанс, на його думку, має бути пов'язаний з відродженням інших народів “у європейському аспекті”. Цю думку він чітко висловив у промові в жовтні 1923 р. на відкритті Інституту слов'янських студій у Парижі. “Моя філософія історії та оцінка німецької і західної культур, якщо це потрібно сказати, не має нічого спільного з месіанізмом слов'янських мислителів”. Ще задовго до того Масарик зазначав, що “слов'янська ідея” на початку, як і в часи Колара розглядалась *sub specie Russiæ*”.

Всі чехи, а з ними й Масарик, традиційно були русофілами, тож їм було непросто, особливо в минулому, якщо не зрозуміти, то бодай відчутти українську справу. Лише будителі, які попри симпатії до Росії, ставились до неї критично, сприймали Україну об'єктивно і з розумінням (с. 471).

Ніхто в Європі не знав Росії краще за Масарика, доказом стала його класична, а на “деяких сторінках справді пророча” книжка “Росія та Європа”, яка вийшла німецькою мовою в 1913 р., де він робить невмолимий висновок “Цей Содом і ця Гомора царів мають бути знищені вогнем”. “Царизм з усією своєю політично-церковною системою деморалізував Росію”, в тому числі інтелігенцію й самого мужика. Він не мав ілюзії щодо Росії і в роки війни, розуміючи, що для неї чехи є другорядними слов'янами (с. 472). Він бо знав, “Росія царів не є слов'янською, а візантійською, вона була корумпована Візантією, що занепадала”. Росія платила йому тією ж монетою, вважаючи українофільство одним із найбільших його злочинів.

Знав Масарик і Польщу і, засуджуючи політику Росії щодо Польщі, усе-таки закликав не перебільшувати її значення для Європи, критикував і шляхту, і царизм. Вважав, що в 1474 р. чеська демократія впала через те, що Богемія мала короля-поляка, та через чеську аристократію, яка вела себе так, як і польська шляхта.

У 1891 р. як депутат австрійського парламенту Масарик міг конкретно заторгнути українське питання. У 1893 р. він знайомиться з Франком, який приїхав до Відня поглибити свої слов'янознавчі студії і якому пізніше (1896 р.) він пришле свою працю про Гавлічека. У 1901 р. Франко опублікував переклади поезій Гавлічека, підкресливши в передмові велике значення праць Масарика для розуміння Гавлічека не лише як поета, а й як політика. Франко хотів донести до українського читача думку Масарика: “прогрес національностей має бути невіддільним від прогресу поняття свободи ідей та свободи політичної... нація, яка в ім'я інтересів держави гнобить або душить іншу націю, сама рие собі могилу”.

Після пострілу Мирослава Січинського і вбивства польського губернатора Галичини українське питання було дуже болісним. У виступі

в австрійському парламенті 25 травня Масарик теж засудив учинок Січинського, але закликав поляків відмовитись від помсти (с. 474). Він не приймав теорій, згідно з якими українці становлять частину польського народу, і підкреслював їх відмінність і від поляків, і від росіян. Масарик писав про симпатію чехів до українців, бо в них немає національної аристократії, вони так само є народом селян. Він керувався вищим почуттям справедливості, 18 грудня 1871 р. чехи так само протестували проти брутальної анексії Ельзасу-Лотарингії (с. 475).

У праці “Росія і Європа” Масарик заторкує українську проблему, це чітка об’єктивна розповідь про національний рух на всіх землях, чи в імперії Романових, чи Габсбургів. Відзначає, однак, схильність до сепаратизму у підросійській Україні.

Для Масарика Перша світова війна була результатом несумісності двох культур: Заходу, яка вела за собою більшість людства, і Німеччини, яка базувалась на пануванні меншості. Чехословаччина належала до Заходу, тому вивірив у перемогу Антанти (с. 476).

У Київ Масарик вперше прибув 29 липня 1917 р. Україна якраз проголосила автономію і була в конфлікті з Тимчасовим урядом. Загони Масарика створювались в Україні, він познайомився з українськими керівниками. Був у Петрограді і Москві, повернувся до Києва в момент більшовицької революції, Рада проголосила III Універсал. Масарик цінував, що Україна бореться проти Центральних держав (с. 477). На мітингу “гноблених Австрією народів” 12 грудня 1917 р. він наголосив на бажанні звести бар’єр вільних народів проти німецького *Drang nach Osten*, що проходить через Польщу, Чехословаччину, Румунію, Югославію і Україну”.

Коли 2 січня 1918 р. Центральна Рада заявила про бажання розірвати з Росією і підписати сепаратний мир, Масарик одразу денонсував свій договір. 9 лютого Рада підписала мир, він 18 лютого вивів війська в Росію, щоб дістатись західного фронту, сам виїхав у США, де став духовним керівником усіх гноблених народів. Познайомився там із М. Січинським і підтримав вимогу галичан щодо проведення в Галичині плебісциту.

Саме в Америці було прийнято рішення про союз Підкарпатської Русі з Чехословацькою державою. Власне це єдине рішення Мирової конференції, яке підтримали українці. У вересні 1921 р. Масарик відвідав Підкарпатську Русь, підкреслив, що її автономія гарантується Мирним договором та Конституцією.

І. Борщак є також автором некролога “Михайло Грушевський”²⁵.

²⁵ *Mikhailo Hruševskij*, *Le Monde slave*, n. 1 (1935) 12–35.

Ми не будемо переповiдати некролог, у якому I. Борщак скористався нагодою, щоб докладно розповiсти про науково-громадську дiяльнiсть М. Грушевського, висвітлити методику роботи М. Грушевського над написанням iсторiї України-Руси, його органiзацiйну працю в нацiонально-демократичнiй партiї та полiтичнi погляди.

I. Борщак, зокрема, намагався бодай у загальних рисах розкрити, наскiльки це можливо, особисту роль М. Грушевського з березня 1917 по травень 1918 р., у цей вищою мiрою трагiчний перiод iсторiї України; оскiльки цей текст написано для французiв, наголошує на тому, що проголосити автономiю й погодитись на пiдписання Брест-Литовського договору М. Грушевського змусили обставини i необхiднiсть урятувати краiну від анархiї та повної руйни; сам він до кiнця був прихильником продовження вiйни до перемоги Антанти.

Влiтку 1919 р. М. Грушевський брав участь у мiжнароднiй соцiалiстичнiй конференцiї в Люцернi від iменi соцiалiстiв-революцiонерiв. Відтiля завдяки допомозi Масарика поїхав у Париж, де у цей час засiдала Мирна конференцiя; зустрiчався з французькими державними дiячами Пенлеве, Брiаном та деякими iншими полiтиками, неодноразово бесiдував із Бенешем, наприкiнцi 1919 р. покинув Париж сповнений песимiзму з приводу долi України. Пiд час перебування в Парижi заснував журнал "L'Europe orientale", де вмістив низку статей, присвячених Україні. Разом із Е. Денi i А. Мейс вiв мову про вiдкриття української секцiї у щойно створеному Інститутi слов'янських студiй. Е. Денi гаряче зустрiв цю iдею, були навiть зiбранi кошти, але його смерть й громадянська вiйна в Україні стали на завадi реалiзацiї задуму.

В Україні вчений виступав за створення українського товариства для iнтелектуальних зв'язкiв із Заходом, яке було б незалежним від Москви i ввело б українську науку в коло європейської науки, яка доти знала науку лише російську. 7 листопада 1925 р. він писав до I. Борщака: "Правду кажучи, я стомився, у мене багато труднощiв...". Але 27 лютого 1926 р. лист бiльш оптимiстичний: "Сесiя Укрглавнауки створила гарну атмосферу, i я сподiваюсь довести до доброго кiнця свої власнi працi i працi моїх співробiтникiв". 8 березня він написав "довгий лист про лiтературнi плани, який нинi ми читаємо не без меланхолiї, бо двi третiх цих планiв не були i не будуть здiйсненi" (с. 30).

М. Грушевський уважно стежив за розвитком украiнознавства в Англiї й Францiї, читав "La Revue des études slaves" та "Le Monde slave" (с. 33). У листi від 27 липня 1927 р. він подав план створення кафедри

української цивілізації в Сорбонні та кафедри української мови в Школі живих східних мов. Планувалось удосконалення знань француза-славіста в Києві та видання української граматики, історії й історії літератури України Інститутом слов’янських студій, приїзд французького лектора у київський і харківський університети, а згодом створення Французького інституту в Києві. Передбачались і щорічні конференції українських учених у Сорбонні, а французьких в АН України (с. 34).

І. Борщак скептично ставився до таких планів, знаючи, що українські студії ще не набули права громадянства серед французьких славістів, і був здивований, коли Харків виявив готовність цю ідею підтримати, чому, зрозуміло, сприяв Раковський, посол Росії в Парижі. Невдовзі французько-російські відносини ускладнились, та й у житті М. Грушевського настав найжахливіший період його неспокійного життя (с. 34).

Після від’їзду вченого до Москви жодного надрукованого рядка в Україні. Не знаючи, як там йому велося, І. Борщак припускає, що життя вченого не було “приємним ні морально, ні фізично”. “У нього вже було все, щоб увійти в національний Пантеон України, бракувало лише ореолу мученика. Його йому дала Москва” (с. 35).

Втілити задум М. Грушевського і, цілком імовірно, реалізувати запропоновану ним програму, судилось власне Львові Борщаківі. Його клопотання від 12 жовтня 1931 р. про відкриття вільного курсу української мови в Національній школі живих східних мов у 1931–1932 учбовому році було безрезультатним. Рішення про викладання української мови було прийнято наприкінці 1938 р., а викладання започатковано 9 січня 1939 р.²⁶

Назвемо ще одну розвідку І. Борщака “Рукописний каталог книжок Б. Копітара у Національній бібліотеці Парижа”²⁷. Вчений та ерудит, *monstrum scientie*, за висловом Якоба Грімма, Б. Копітар був також бібліофілом. Каталог його бібліотеки, яка зберігається в Люблянці, складений у 1842 р., за два роки до смерті власника, відображає основоположні принципи концепції Копітара про слов’янські студії. Цікаво, як великий вчений класифікує слов’янські народи. Російську і русинську (*russienne*), тобто українську він подає в одному рядку. І. Борщак зазначає, що до слов’янських мов Копітара додає албанську, румунську та сучасну грецьку (с. 472). Серед 1083 творів 157 російських та українських, причому багато українських, виданих у Києві, Львові й Перемишлі. Каталог буде цікавим інструментом для славістів.

²⁶ *Service scolarité. Langues ’O. 1795–1995. Deux siècles d’histoire de l’École des langues orientales*. INALCO. Éditions Hervas, Paris 1995, p. 192.

²⁷ *Un catalogue manuscrit des livres de Kopitar à la Bibliothèque Nationale, Le Monde slave*, n. 5–6 (1930) 469–472.

Як бачимо, І. Боршак був дуже активним автором цього видання. Починаючи з 1929 р., він друкується практично щороку, великі праці мають 5–7 подач на рік.

Іншою низкою статей ми завдячуємо французькому історику й журналісту Рене Мартелєві. В 1927 р. він був в СРСР, зокрема в Україні, після чого написав серію матеріалів про будівництво нового суспільства. Серед них стаття “Українське питання”²⁸ про різні народи, які населяють Україну. Надалі він постійно цікавився новинами про нашу країну. “Національна політика советів в Україні”²⁹ – так називається його стаття з викладом доповіді Затонського “К вопросам национальной политики на Украине”, виголошеної 20 серпня 1933 р. на першому засідання Державного комітету меншин при Наркомі народної освіти. Приводом до засідання стало самогубство наркома народної освіти Скрипника, яке на тлі загального напруження відносин між Москвою і Україною показало, що зло має глибоке коріння, вважає автор.

Як відомо, у виступі Затонського йшлося про порушення в Україні партійної настанови боротися з великоросійським шовінізмом і місцевим націоналізмом. Підсумовуючи його виступ, тон якого відрізняється від попередніх захоплених розповідей, Р. Мартель робить висновок про необхідність обережного й стриманого підходу до різних фаз розвитку українського руху та потребу остерігатися, як ніколи раніше, надто різких суджень і остаточних формулювань (с. 30). Різними сторонам українського питання присвячено кілька інших статей цього автора у цьому ж журналі: “Назва “українець” у Підкарпатській Русі”³⁰. Р. Мартелю належить і публікація “Новий аспект українського руху”³¹. Це, власне, лист В. Панейка (8.05.1935) в паризькій “Последние новости” у відповідь на обурені відгуки на його статтю “З приводу українського питання” (31.03.1935), вміщений у рубриці “Документи”.

Прибувши до Парижа як делегат Східної Галичини на Мирову конференцію, В. Панейко відкинув сепаратизм і став теоретиком концепції про Велику Україну в конфедерації з Росією, виклавши свої ідеї у книзі “Об’єднані держави Східної Європи – Галичина й Україна та Росія і Польща”.

Критичні виступи, вважає він, спрямовано “не стільки проти московського комунізму, як проти вічної Росії, ... не проти СРСР, як проти

²⁸ R. Martel, *La Question d'Ukraine*, Le Monde slave, n. 4 (1927) 337–372.

²⁹ *La politique nationale des Soviets*, Le Monde slave, n. 5 (1934) 313–320.

³⁰ R. Martel, *Le nom “d’Ukrainien” en Russie Subcarpathique*, Le Monde slave, mars 1937, p. 560–569.

³¹ *Un nouveau aspect du mouvement ukrainien*, Lettre de M. B. Paneyko publiée le 8 mai 1935 par les *Dernières Nouvelles* de Paris, Le Monde slave, n. 7 (1935) 146–152.

всіх форм спілки, союзу, співпраці, дружби чи примирення, у будь-якій формі, між Москвою, з одного боку, та Києвом-Львовом, з другого (...). У деяких столицях і кабінетах буквально тремтять: тремтять від жаху від однієї лише думки про уявну угоду між Москвою та Києвом-Львовом, ... про відновлення почуттів спорідненості і найвищої солідарності між Великоросією й Малоросією” (с. 149).

З цього Панейко робить висновок: якщо ненависть має викликати сама думка про російсько-український союз, тоді слід відкинути все українське минуле й усі українські політичні традиції – ні більше, ні менше. Він упевнений, що “анексія Галичини у 1772 р. остаточно знищила можливість єдиної “російської” нації, створивши умови, сприятливі для трансформації у політичну націю малоруської (рутенської, української) з “російської” групи гілки, яка ... можливо, могла б продовжити своє регіональне існування у рамках російської політичної нації, єдиної і неподільної” (с. 150).

Цікава прониклива й добре інформована стаття Р. Мартеля “Україна після Полтавської битви”³², в якій він проаналізував подорож Юста Юля, данського віце-адмірала у 1709–1712 рр., посланника при Петрові I, на Україну, порівняв його нотатки з описом України Вебера, посланника Брауншвейга-Ганновера в Росії.

Французам, безумовно, цікаво було познайомитись із публікацією “Українська шана пам’яті Луї Леже”³³, це, власне, рецензія Р. Мартеля на працю Ілька Борщака “Україна в творах Луї Леже” (“Життя і революція”, 1929), фактично досить докладний виклад її основних положень.

Під час перебування в Україні Рене Мартель близько познайомився з Д. Багалієм. Тож некролог³⁴ (Д. Багалій помер 14 лютого 1932 р.) – дав йому нагоду розповісти про історичну працю невтомного трудівника, який упродовж півстоліття збирав розрізнені шматки величезного, досі не завершеного твору – історії України.

Цікаво, як француз характеризує характер Д. Багалія: Українець за походження і почуттями, він не мав, однак, запалу й зацікавленості екзальтованого чи фанатичного патріота. Своєї мети він добивається вперто, наполегливо, але без формальних порушень, буцімто підкоряючись волі могутніх світу цього, методично збираючи складові елементи української культури, організовуючи свій архів, формуючи покоління молодих учених

³² R. Martel. *L'Ukraine après la bataille de Poltava*, Le Monde slave, septembre 1937, p. 436–458.

³³ R. Martel, *Un hommage ukrainien à la mémoire de Louis Leger*, Le Monde slave, n. XI (1929).

³⁴ D.I. Bagalij, Le Monde slave, n. 6 (1932) 436–454.

і відступивши на другий план, спокійно готує майбутні жнива. Від своїх предків-селян цей вроджений аристократ був наділений тонким і хитрим розумом, витонченою простотою, які дозволяли йому обходити труднощі, ухилятися від надто складних проблем, вигравати час завдяки переговорам і досягати мети, залишивши змученого супротивника, в якого, зрештою, вибивав зброю. У цьому таємниці його сили й успіху (с. 437).

Про глибoku зацікавленість Р. Мартеля науковим життям в Україні свідчить коротка, але змістовна характеристика поглядів і зацікавлень університетських викладачів: В. Антоновича, В. Іконникова, Ф. Фортинського, І. Луцицького, Ф. Міщенка, В. Котляревського та Д. Піхно. Р. Мартель розповідає і про боротьбу проти обмеження автономії університетів у 1880-х роках. Щоб розбити моральну єдність викладацького корпусу, уряд придумав поділити викладачів на три категорії. У Харкові взялись за українофілів. На історико-філологічному факультеті, їх було троє: Потебня, Сумцов та Багалій.

Докладно розглядає працю Багалія ректором: поліція звинувачує його у наданні місця для нелегальних зборів, розповсюдженні нелегальної літератури, захисті студентів. Він широко відкриває двері жінкам, євреям, учням профучилищ, вільним слухачам. Допомогає студентам-українцям, скеровує їх і таким чином поступово формує свідому еліту, майбутні кадри в державному управлінні. Праця довга, прихована, яку слід було вести, не викликаючи підозри у влади, але незаперечної корисності (с. 445).

Та попри це “невдячне заняття” Д. Багалій не припиняє наукової роботи. Викладає історію Росії та України. Метод викладання та загальну схему курсу Багалій запозичив в Антоновича. Уперше у Харківському університеті історія України читалася повністю.

Учений не забуває і про особисту наукову роботу, яка вилілась у низку статей та блискучу докторську дисертацію “Історія колонізації Слобідської України в XVII–XVIII в.”. Р. Мартель підкреслює джерельну базу всіх праць, написаних за участю або безпосередньо самим Багалієм (с. 447).

Р. Мартель розмірковує, якою мірою Д. Багалія можна віднести до лідерів українського руху. Всі аспекти його викладацької кар’єри й наукової роботи об’єднує одна ідея: любов до України, це – “постійне апостольство”, яке, як видається, поставило за мету прилучення до українства нових генерацій учених та істориків. На думку автора, вимоги цього покоління українських інтелектуалів видаються набагато більше інтелектуальними, ніж політичними. У розмовах з Багалієм він ніколи не відчував ненависті до Москви чи московітів. І в цьому бачить пояснення того, що

і сам Багалій, і вчені його покоління прийняли радянський режим з очевидною щирістю (с. 452). “Цим українським патріотам з поміркованими амбіціями” радянський устрій дав більше, ніж вони коли-небудь могли сподіватись, зокрема в дорогій для них інтелектуальній царині: хіба могли вони подумати, що всім службовцям доведеться обов’язково вивчати українську мову (с. 453).

Автор говорить про розширення палітри зацікавлень вченого в радянський період (декабристи, їхні витоки в Україні, Шевченко і Кирило-Мефодіївське товариство, Потебня, Франко і Сумцов) і перелічує справи, якими він займається (викладацька робота, членство в АН України); втім, говорити про це докладно не хоче, коротко підсумовуючи цей період: “Він є скрізь”. Останній “блискучий період” його життя видається автору менш гідним уваги, ніж роки боротьби й наукової пропаганди на користь української ідеї (с. 454).

Згадаємо і перекладацьку працю Р. Мартеля: зокрема, повний переклад поеми “Ян Гус”³⁵, який він зробив разом із дружиною І. Борщака Софією, уродженою фон Лауниц.

Цікавою є розвідка Рене Мартеля про народні прислів’я³⁶. У народній мові дуже часто використовуються різні приказки, прислів’я, приповідки. У цих лаконічних, дуже образних, хоча не завжди ясних, формулюваннях висловлено елементарну, спрощену життєву філософію, яку без особливих змін можна знайти в усіх народів. Ці згустки мудрості відображають природні явища, щоденну працю, звичаї, довколишню природу, ландшафт, клімат. Відповідно, вони дають уявлення про характерні особливості певного краю, його культуру, флору й фауну, а також відображають матеріальні й духовні умови життя, психологію народу, моральний клімат суспільства.

Зібрано й надруковано не один збірник приказок та примовок. Автор взявся розглянути найбільш поширені, широко вживані й конкретні приказки. Коротко Україну можна окреслити як велику, залиту сонцем рівнину, яку обробляє селянський народ і вирощує зернові культури. Живою, сяючою душею цієї рівнини є сонце, у багатьох виразах воно є джерелом сили, краси. Але це твердження подається через антифразу, для народного розуму властива песимістична форма, немов би шануючи давні забобони бояться викликати заздрість богів: ось як вони говорять про стриману доброту мачухи: *Зимне сонце, як мачухине серце, зимне тепло, як мачухине добро* (с. 86).

³⁵ *Le Jean Hus, Le Monde slave*, n. 3 (1930) 64–66.

³⁶ R. Martel, *Sur quelques proverbes ukrainiens, Le Monde slave*, n. 10 (1935) 85–112.

Інша сила панує на рівнині – вітер: *Куди вітер віє – туди гілля гнеться*. І коли людина хоче чомусь запобігти, ніщо не встоїть перед силою необхідності: *Овес у трьох кожухах, та вітру боїться*. Інша небезпека по селах – вогонь: *Не грайся з вогнем, бо спалишся*. Сціллі й Харібді морських народів у степу відповідає: *З вогню та в полум'я* (с. 87).

Скільки досвіду в такому прислів'ї: *Вогонь і вода добрі служити, але лихі панувати, Не розібравши броду, не шугай прожогом в воду*; хоча загалом вода є благотворною: *Будь здорова, як вода*. Про потребу води в посушливих районах свідчить порівняння: *Поміч в свій час, як дощ у посуху*.

Не вгадаєш лихої години – неможливість передбачити, коли зазнаєш горя. Тут бачимо дуже давню концепцію, успадковану від древніх про задрісність долі, яка виступає проти сміливих, збиває горді голови, що вищуються над натовпом. В Україні вона стає глибшою, перебільшеною. Не треба провокувати Немезіс: вона й так надто сильна, надто швидка у викриванні і знищенні.

Дуже багато приказок пов'язано з тваринами. Так, лисиця – уособлення хитрості; український селянин часто ідентифікує себе з лисом, його просто так не візьмеш, він навчений гірким досвідом: *Старого лиса тяжко зловити* або *Старого лиса не виведеш з лісу*. Засць уособлює швидкість: *Бігає, як солоний засць. Хто два зайці гонить, жодного не зловить*.

Серед небезпечних гостей рівнин – змія, служить для лайки і прокльонів. Мало примовок про птахів: *Крук крукові ока не виколе* – французький відповідник: *Вовк вовка не їсть*.

Дослідник не завжди вловлює суть приказки. Так, вбачає алюзію, досить сміливу, на вакхічні здібності торгівця, якого не без гумору порівнюють з комаром: *Крамар, де сяде, там і п'є*. Хоча насправді тут ідеться про визиск. Інколи не зовсім точно розуміє зміст: у приказках *Кінь на чотирьох ногах, та спотикається* і *На те коня кують, щоб не спотикався* бачить насмішкувату критику трудівника, щоб збити пиху сильнішого і нагадати, що він теж може помилитися. Зате добре зрозумів: *Коваль коня кує, а жаба і собі ногу дає*.

Багато приказок про домашніх тварин, кінь: радше скромний помічник трудівника, ніж шляхетне завоювання людини; віл: цінний у господарстві, мало хвалебного, забудькуватий; свиня: несимпатична; коза: пояснює, звідки пішов вираз “водити козу” (с. 98); цікаво трактує прислів'я “На похиле дерево і кози скачуть”: тут відбилась зневага селян до слабкого, бо у всьому світі успіх для селянина є головним критерієм (с. 99).

Українські прислів'я, на думку автора, відображають природу, точні географічні умови, вже відчутно відмінні від російських. З іншого боку,

маємо народ-землеробів, він інколи хитрий, інколи насмішкуватий, але щирий, добрий і спостережливий.

Про “Французьку інтервенцію в Південну Росію (1918–1919)” йдеться у статті Андре П’єра³⁷, який, не коментуючи, аналізує статтю М. Гуковського “Інтервенція французів на Півдні Росії (1918–1919)”, опубліковану в “Пролетарской революції” (№ 6, 7, 8 за 1926 р.). А. П’єр подає офіційну версію одного з найважливіших епізодів війни як документ, воліючи, щоб французькі офіцери, у разі потреби, самі відповіли й заперечили ті твердження, які вважатимуть неточними або тенденційними.

Значним кроком у подальшому вивченні й науковому осмисленні традиційних демонологічних уявлень та вірувань бойків стало дослідження російського вченого П. Богатирьова “Надприродні появи й істоти в народних віруваннях Підкарпатської Русі”³⁸.

У рубриці “Документи” під заголовком “Інтелектуальне життя України”³⁹ Жан Раппапорт аналізує берлінське видання *Das geistige Leben in der Ukraine in Vergangenheit und Gegenwart. Herausgegeben von V. Zoloziecky. Aschendorffsche Verlagsbuchhandlung Munster in Westfalen* (1930), яке охоплює всі царини інтелектуального та культурного життя в Україні. Розповідь про основні моменти існування українського народу доведено до революції 1917 р., коли – підкреслює автор – українська держава створила умови для розвитку культури і науки свого народу, а українська мова зайняла панівне становище як офіційна державна і як мова навчання. Лише тепер українська наука охопила всі царини наукового дослідження. Досі українською мовою свої праці писали тільки вчені, які спеціалізувались на питаннях України, інші науковці працювали в рамках зарубіжних, здебільшого російських, установ, і відповідно збагачували російську науку.

Згадаємо і статтю Мирона Кордуби “Останні теорії про витоки Русі”⁴⁰. Автор зазначає, що питання походження Руської держави належить до найскладніших у загальній історії. Вчені досить довго покладались на Хроніку Нестора, але з середини XVIII ст. виникли сумніви щодо автентичності самої Хроніки. У 1814 р. першим у її достовірності та правдивості заснування

³⁷ A. Pierre, *L'intervention française en Russie Méridionale (1918–1919)*, Le Monde slave, n. 1 (1927) 143–160.

³⁸ P. Bogatyrev, *Les apparitions et les êtres sur naturels dans les croyances populaires de la Russie Subcarpathique*, Le Monde slave, n. 7 (1936) 33–54.

³⁹ J. Rappaport, *La vie intellectuelle en Ukraine*, Le Monde slave, n. 4 (1935) 135–150. Див.: J. Rappaport, “*Les fondements sociologiques de la question des nationalités en Pologne*”, Le Monde slave, n. 11 (1929) 219–237.

⁴⁰ *Les Théories récentes sur les origines de la Routhénie*, Le Monde slave, n. 8 (1931) 21–235. Стаття чекала на публікацію з січня 1929 р.

Руської держави скандинавами засумнівався німець Еверс. Література прихильників і противників скандинавської теорії надзвичайно багата, такою кількістю досліджень можуть похвалитись мало питань загальної історії. Українські вчені здебільшого гуртуються в таборі антискандинавів.

На межі XIX–XX ст. це питання відійшло на другий план, але після Світової війни знову пожвавились дослідження росіян, серед них академік Ростовцев, проф. П. Смирнов, гебраїст Барац, В. Мошин, українець В. Пархоменко, німецький ерудит А. Фріцлер.

Відомий елленіст Ростовцев (Вісконсін) недавно опублікував “Витоки Київської Русі” (RES, 1922, №1–2, с. 5–18), і хоча він лише мимохідь говорить про її виникнення, читач розуміє, що він проти скандинавської теорії.

З новими міркуваннями про євангелізацію Русі з 1913 р. виступає В. Пархоменко. Відправною точкою є поділ східних слов’ян на три групи племен, такий поділ він бачить і в арабських авторів (с. 215). На думку М. Кордуби, йому варто краще аргументувати тези про руське державне утворення на берегах Азова полянами. Ще менш правдоподібним виглядає його твердження, що поляни принесли з собою і саму назву Русі. Намагаючись довести, що Київська держава вийшла з Азовської Русі; він висуває низку надто ризикованих тез. В останні роки тезу про Азовську Русь підтримала публікація проф. Флоровським фрагменту про експедицію русів на Схід у 943–944 рр. із *Книги досвіду націй* арабського письменника X ст. Ібн-Міскавейх (Оксфорд, 1921). Доти її приписували київському князю Ігорю, але автор довів, що князь у поході загинув (с. 221).

У трьох статтях, опублікованих у 1925–1927 рр. і присвячених Русі на берегах Азова, В. Мошин намагається довести, що вона була не полянською, тобто слов’янською, а скандинавською; використовуючи арабські джерела, він так само ділить Русь на три племені і зупиняється на дослідженні третього – Артанії (с. 222); вважає Артанію державою скандинавською, цим можна пояснити те, що в деяких тогочасних джерелах Азовське море називається “руським”, а Дон – “руською річкою”.

Від іншої точки зору у трактуванні питання походження Русі відштовхується П. Смирнов у розлогій праці “Волзький шлях і стародавні руси” (К., 1928), вважаючи територію середньої Волги найдавнішою частиною скандинавської Русі (с. 224).

Однак, М. Кордуба вважає, що хоча теорії Смирнова продумані і старанно вибудовані, досить витягти один камінь із підвалин, як уся будівля розсипається. Розповіді, на які він посилається, дуже заплутані. Не все просто з угорцями, які зупинялись на середній Волзі (с. 231). Хронологія не зовсім узгоджується з географією. Ті самі питання й щодо місцезнаходження трьох

племен та їхніх столиць (с. 232). Власне з усієї конструкції проф. Смирнова залишається лише нове підтвердження значення в давні часи у Східній Європі торгового шляху по Волзі, доки її місця не зайняв Дніпро”.

Працю К. Фрішлера під сенсаційною назвою “Das Russische Reich – eine Grundung der Franken” (1923) і Г. Бараца “О составителях “Повести временных лет и ея источниках преимущественно еврейских” (1924) М. Кордуба характеризує дуже коротко: “Чи ж обидві праці не показують, куди може дійти вчений по шляху помилок через абстрактні лінгвістичні спекуляції, які зовсім не враховують здобутків історичних наук?” (с. 233).

Підсумовуючи аналіз літератури десяти останніх років про витоки Русі, робить висновки про наявність загальної згоди щодо визнання існування Азовської Русі (Тмутаракані) в докиївський період (Пархоменко, Мошин, Смирнов, Ростовцев) та тези про значення торгових відносин по Волзькому водному шляху, доки не прийшла черга Дніпра (с. 233).

Р. Мартелю належить і публікація “Новий аспект українського руху”⁴¹. Це, власне, лист В. Панейка (8.05.1935) в паризькі “Последние новости” у відповідь на обурені відгуки на його статтю “З приводу українського питання” (31.03.1935), вміщений у рубриці “Документи”.

Прибувши до Парижа як делегат Східної Галичини на Мирову конференцію, В. Панейко відкинув сепаратизм і став теоретиком концепції про Велику Україну в конфедерації з Росією, виклавши свої ідеї у книзі “Об’єднані держави Східної Європи – Галичина й Україна та Росія і Польща”. Критичні виступи, вважає він, спрямовані “не стільки проти московського комунізму, як проти вічної Росії, ... не проти СРСР, як проти всіх форм спілки, союзу, співпраці, дружби чи примирення, у будь-якій формі, між Москвою, з одного боку, та Києвом-Львовом, з другого (...). У деяких столицях і кабінетах буквально тремтять: тремтять від жаху від однієї лише думки про уявну угоду між Москвою та Києвом-Львовом, ... про відновлення почуттів спорідненості і найвищої солідарності між Великоросією й Малоросією (с. 149).

З цього Панейко робить висновок: якщо думка про російсько-український союз має викликати ненависть, тоді слід відкинути все українське минуле й усі українські політичні традиції – ні більше, ні менше. Він вважає, що “анексія Галичини Австрією у 1772 р. остаточно знищила можливість єдиної “російської” нації, створивши умови, сприятливі для трансформації у політичну націю малоруської (рутенської, української) з “російської” групи гілки, яка ... можливо, могла б продовжити своє регіональне існування у рамках російської політичної нації, єдиної і неподільної” (с. 150).

⁴¹ *Un nouveau aspect du mouvement ukrainien*. Lettre de M.B. Paneyko publiée le 8 mai 1935 par les *Dernières Nouvelles de Paris*, Le Monde slave, n. 7 (1935) 146–152.

Ще однією яскравою сторінкою української культури став нарис Софії Русової “Микола Лисенко” з підзаголовком “Українські портрети”⁴². Автор знала М. Лисенка у різні моменти його музичного життя і з великою любов’ю розповіла про життя і творчість великого майстра, який зрозумів цінність народного співу і став першим українським композитором, якого визнав музичний світ усієї Європи.

Музичний геній Лисенка з’явився якраз у момент, коли інтелектуальне життя України було придушене імперським російським режимом. “Він, як новий Орфей, розбудив національну свідомість і відкрив усьому світу мистецькі скарби свого народу” (с. 115).

Вона показала його як людину творчу й вразливу, але з активною громадянською позицією (с. 117). Французам буде цікаво дізнатися, що у зв’язку з забороною української мови указом 1876 р., на концерті в Чернігові пісні співали французькою, щоб не перекладати російською.

Його “завжди приязного з друзями, з усмішкою та легким відблиском іронії, таким прикметним для українського духу, в його гарних лагідних очах”, оплакувала вся Україна, не тільки як митця, а як видатну, добру, до всіх привітну, скрупульозно чесну та зразково скромну людину, яка живучи в похмуру історичну епоху, ніколи не приховувала свого патріотизму (с. 120).

“Слов’янський світ” – перший слов’янознавчий журнал, який поставив за мету висвітлювати історію, культуру та політичні прагнення слов’янських народів. І якщо на початку слов’янський світ видається його засновникам Е. Дені і Р. де Ке чимось цільним, то з плином років спеціалісти мають змогу осягнути окремішність різних народів і навіть їх суперництво. Це призводить до зміни тону журналу, зростання його полемічності, редколегія інколи вважає за необхідне підкреслити, що та чи та стаття відображає лише точку зору автора.

Журнал виходив більш, ніж чверть століття: 1917–1938, з перервою в 1918–1924 рр. Не знає тем-табу, не боїться подавати різні точки зору. Важливе джерело відомостей про події та розвиток ідей у 20–40 роки ХХ ст. Українське питання виникає загалом щоразу, коли в Європі відбуваються глибокі перемини, встановлюється новий порядок, коли в центрі чи на Сході континенту змінюється рівновага сил.

Завдяки журналу французька освічена публіка мала змогу відкрити для себе важливість українського питання в період між двома війнами, а також різні аспекти політично-культурного життя українського народу і навіть познайомитися з творчістю Т. Шевченка.

⁴² S. Roussoff, *Nicolas Lissenko*, *Le Monde slave*, n. 7 (1933) 114–120.